

№ 37 (2025) С. 50–54
National Academy of Fine Arts and Architecture
Collection of Scholarly Works
«Ukrainian Academy of Art»
ISSN 2411–3034
Website: <http://naoma-science.kiev.ua>

УДК 726:271-523.41](477.411)
ORCID ID: 0000-0003-1707-9598
DOI <https://doi.org/10.32782/2411-3034-2025-37-6>

Катерина Міхесенко

кандидатка архітектури,
старша викладачка кафедри теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв
Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури
kateryna.mikheienko@naoma.edu.ua

ЦЕРКВА НА ВУЛ. ЮРКІВСЬКІЙ У КИЄВІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ В РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ XII СТ.

Анотація. У статті розглядається церква, відкрита археологічними розкопками 2003 р. на вул. Юрківській на Подолі в Києві. Особливості планувальної структури, будівельна техніка та стилістика цього храму дають змогу уточнити розвиток киеворуської архітектури. **Мета статті** — визначити значення церкви на вул. Юрківській у Києві для розвитку архітектури Київської Русі XII століття. **Методи дослідження.** Для досягнення поставленої мети використано порівняльно-історичний, типологічний та композиційно-стилістичний методи. **Головні результати і висновки.** Встановлено, що церква на вул. Юрківській (кінець 1120-х — початок 1130-х рр.) є ланкою у процесі розповсюдження чернігівського варіанту закомарного храму в Києві, водночас, першим відомим зразком нового варіанту закомарного храму, киево-чернігівського, що сформувався на основі чернігівського. Окрім того, церква на вул. Юрківська — це один з перших храмів XII ст. без нартексу, які у другій половині XII ст. розповсюджуються по всій території Київської Русі. Такі храми без нартексу стали основою розвитку стовпоподібного типу храму. **Ключові слова:** церковна архітектура, Київська Русь, Західна Європа, закомарний храм, планувальне вирішення, Київ, Чернігів, матеріали археологічних розкопок.

THE CHURCH IN YURKIVSKA STREET IN KYIV AND ITS SIGNIFICANCE IN THE DEVELOPMENT OF KYIVAN RUS ARCHITECTURE OF THE 12TH CENTURY

Kateryna Mikheienko

PhD in Architecture,
Senior Lecturer at the Department of Theory, History of Architecture and Synthesis of Art
National Academy of Fine Arts and Architecture
kateryna.mikheienko@naoma.edu.ua

Abstract. The article examines the church found out by archaeological excavations in 2003 in Yurkivska Street in Podil, Kyiv. The peculiarities of the planning structure, the masonry technique, and stylistics of this church make it possible to clarify the development of Kyivan Rus architecture. **The purpose of this article** is to determine the significance of the church in Yurkivska Street in Kyiv in the development of Kyivan Rus architecture of the 12th century. **Methods.** Comparative and historical, typological, compositional and stylistic methods are used to achieve the purpose. **Results and conclusions.** It has been determined that the church in Yurkivska Street (late 1120s — early 1130s) is a link in the spread of Chernihiv variant of the arch-gabled church type in Kyiv. At the same time, the mentioned church is the first known example of the new variant of the arch-gabled church type, Kyiv-Chernihiv one, which was formed on the basis of Chernihiv variant. In addition, the church in Yurkivska Street is one of the first churches of the 12th century without a narthex, having widespread in Kyivan Rus territory in the second half of the 12th century. Such churches without a narthex became the basis for the development of the pillar-shaped church type. **Key words:** church architecture, Kyivan Rus, Western Europe, arch-gabled church, planning solution, Kyiv, Chernihiv, archaeological excavation materials.

Постановка проблеми. Зодчество Київської Русі є основою подальшого розвитку архітектури Східної Європи. У процесі археологічних розкопок останніх десятиліть виявлені пам'ятки, які дають змогу уточнити не тільки особливості еволюції архітектури Київської Русі, але й етапи пізнішої історії архітектури. Однією з таких пам'яток є церква на вул. Юрківській у Києві, значення якої в розвитку києворуської архітектури залишається малодослідженим.

Мета — визначити значення церкви на вул. Юрківській у Києві для розвитку архітектури Київської Русі XII ст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вперше церква на вул. Юрківській в Києві була відкрита археологічними розкопками 2003 р. під керівництвом М. Сагайдака і М. Сергеевої¹. Результати проведених досліджень храму висвітлені у звіті та публікаціях керівників розкопок [1; 2; 3]. Важливим питанням було датування храму, яке піднімалося у роботах М. Сагайдака, М. Сергеевої, О. Колибенка, О. Іоаннісяна, В. Козюби [2; 3; 4; 5]. Проте значення церкви на вул. Юрківській для розвитку києворуської архітектури XII ст. майже не розглядалося.

Виклад основного матеріалу. Церква на вул. Юрківській у Києві — це чотиристовпний храм без нартексу (довжина 19,53 м, ширина 13,6–14,77 м, східна частина будівлі звужена щодо західної) (іл. 1). Стіни храму збереглися на висоту до 1 м. Церква на вул. Юрківській зведена з плінфи у рівношаровій техніці мурування «*opus isodos*». Стови храму хрещаті, кутові фасадні лопатки сходяться під прямим кутом, напівколони на лопатках відсутні. Західна стіна церкви була товщою, оскільки в ній розміщувалися сходи на хори [1, с. 19–23; 2, с. 94]. Під час проведення розкопок було знайдено фрагменти декору, які дають підставу припускати наявність у храмі аркатурного поясу [2, с. 95].

М. Сагайдак та М. Сергеева вважають, що церква на вул. Юрківській побудована трохи раніше від церкви Богородиці Пирогощії (1131–1135 рр.) в Києві², яка була чотиристовпним храмом з нартексом (довжина 24,69 м, ширина 16,94 м), сходи на хори

Іл. 1. Церква на вул. Юрківській у Києві. План (М. Сагайдак, М. Сергеева). [3, с. 38]

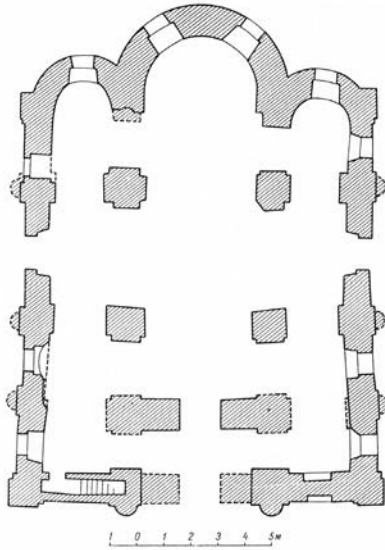
розміщувалися у товщі західної стіни (іл. 2). Церква Богородиці Пирогощії зведена у рівношаровій техніці мурування «*opus isodos*», її кутові лопатки сходяться під прямим кутом. На лопатках (окрім кутових) розташовані напівколони, проте вони викладені не зі спеціально виготовленої лекальної плінфи, а із звичайної прямокутної, яка була підтесана [6, с. 175]. Дослідники аргументують таку хронологію церкви на вул. Юрківській тим, що на її лопатках відсутні напівколони, які є у церкві Богородиці Пирогощії. Водночас, вони зазначають близькість техніки виконання фундаментів цих двох храмів [2, с. 96–97; 3, с. 41].

О. Іоаннісян датував церкву на вул. Юрківській кінцем 1130-х — початком 1140-х рр., оскільки вважав, що вона була побудована після церкви Богородиці Пирогощії. Подібне датування церкви на вул. Юрківській пропонує і О. Колибенко. Він точної дати не вказує, але зазначає, що її зведено згодом після церкви Богородиці Пирогощії [4, с. 209]. В. Козюба вважає, що будівництво церкви на вул. Юрківській належить до пізнішого часу. На його думку, храм зведено у 1160–1170-х рр. [5, с. 251–252].

Не зважаючи на те, що церква на вул. Юрківській відома за матеріалами археологічних досліджень, але, найімовірніше, вона належала закомарному храму; такий тип домінував упродовж XII століття. Про це свідчить планувальна структура церкви, зокрема система розміщення зовнішніх і внутрішніх лопаток, які підсилювали стіну в місцях спирання арок в інтер'єрі, а також співвідношення

¹ Про існування на цьому місці храму вказувала велика кількість давньоруського будівельного матеріалу (уламки плінфи, розчину, численні фрагменти тиньку із залишками фрескового розпису), знайденого під час спостереження за земляними роботами в 1993 р. неподалік від відкритої у 2003 р. церкви (залишків конструкцій стін храму в 1993 р. виявлено не було) [1, с. 4–5].

² Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Пирогощії в Києві проводились у 1976–1979 рр. (керівники К. Гупало, Г. Івакін, М. Сагайдак, Л. Степаненко), звіти яких зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Основні результати проведених досліджень були опубліковані у статті Г. Івакіна [6].

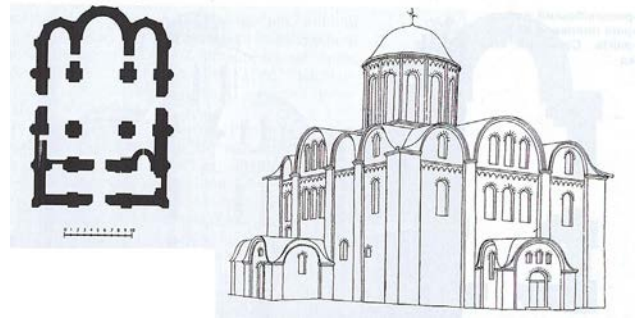

Іл. 2. Церква Успіння Богородиці Пирогошії на Подолі в Києві. План (І. Моргілевський). [8]

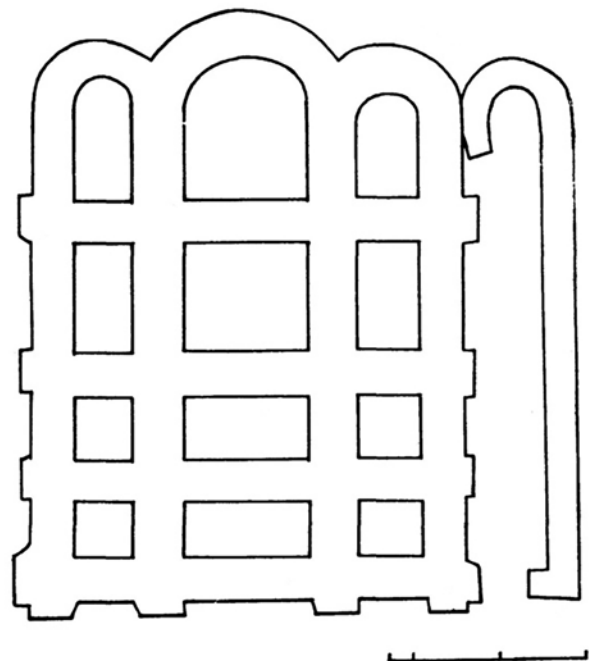
ширини бічної нави до центральної як 1:2. Тому розглянемо церкву на вул. Юрківській у контексті розвитку закомарного храму.

Передусім коротко оглянемо історію розвитку закомарного храму. Першим закомарним храмом вважається Успенський собор Печерського монастиря (1073–1087 рр.), а завершених форм такий тип набуває на початку XII ст. у Михайлівському Золотоверхому соборі (1108–1113 рр.) в Києві. Цей собор, як і собор Печерського монастиря, був чотиристовпним з нартексом, мав горизонтально орієнтований об'єм, всі прясла якого завершувалися напівкруглими закомарами. Михайлівський Золотоверхий собор, як і всі київські храми XI ст., зведений з плінфи і каменю у змішаній мурувальній техніці «*opus mixtum*» з прихованим рядом. Майже одночасно з появою завершених форм закомарного храму в Києві, виникають його перші регіональні варіанти у Новгороді та Чернігові. Храми, що належать до обох цих варіантів, є чотиристовпними з нартексом. Новгородський варіант не вийшов поза межі регіону свого формування і залишився локальним, натомість, чернігівський — розповсюдився на значні території південних і південно-західних регіонів Русі та став міжрегіональним.

Храми чернігівського варіанту дуже близько повторюють горизонтально орієнтовану об'ємно-просторову композицію київського Михайлівського Золотоверхого собору, але реалізують її у західноєвропейській

Іл. 3. Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові. План і реконструкція загального вигляду (М. Холостенко). [9, с. 493]

Іл. 4. Церква Федорівського монастиря в Києві. План (С. Кілієвич, В. Харламов). [7, с. 185]

техніці рівношарового мурування «*opus isodos*». Одночасно в чернігівських храмах з'являються романські конструкції (хрестові склепіння) і декоративні елементи (аркатурний пояс, перспективні портали, напівколони на лопатках) (іл. 3). До того ж сходи на хори розміщуються в них у товщі однієї зі стін, на відміну від синхронних київських і новгородських храмів першої чверті XII ст., де сходи на хори розташовували у вежі, прибудованій до нартексу або вписаній в нього частково чи повністю.

У другій чверті XII ст. храми чернігівського варіанту починають будувати в Києві, тобто чернігівський варіант стає міжрегіональним. Найранішими храмами, що представляли цей варіант у Києві, були церква

Федорівського монастиря (1128–1132 рр.)³ і церква Богородиці Пирогощої на Подолі (1131–1135 рр.). Обидва київські храми є чотиристовпними з нартексом і зведені рівношаровим муруванням «*opus isodos*». Проте в церкві Федорівського монастиря зберігаються риси, характерні для київської архітектури XI – початку XII століття. Це «захрестя» на кутах і відсутність напівколон на лопатках (іл. 4). У церкві Богородиці Пирогощої кутові лопатки сходяться, як вже зазначалося, під прямим кутом, не утворюючи «захрестя», та наявні напівколонни на лопатках (окрім кутів), хоча і викладені вони не зі спеціально виготовленої лекальної плінфи, а із звичайної прямокутної, яка була підтесана.

Враховуючи ознаки розглянутих закомарних храмів, спробуємо визначити значення церкви на вул. Юрківській для їхнього розвитку.

1. Церква належить до чернігівського варіанту, оскільки зведена рівношаровим муруванням «*opus isodos*».

2. Кутові лопатки храму сходяться під прямим кутом без «захрестя», але на лопатках відсутні напівколонни. Зважаючи на це, церква на вул. Юрківській має посісти проміжне місце між церквою Федорівського монастиря і церквою Богородиці Пирогощої в розповсюдженні чернігівського варіанту закомарного храму в Києві. Отже, можемо погодитися з датуванням церкви на вул. Юрківській, запропонованим М. Сагайдаком і М. Сергеевою, тобто кінцем 1120-х – початком 1130-х років.

3. Принциповою відмінністю церкви на вул. Юрківській як від церкви Федорівського монастиря і церкви Богородиці Пирогощої в Києві, так і від чернігівських храмів, є відсутність нартексу.

Таким чином, церкву на вул. Юрківській варто розглядати як ланку в розповсюдженні чернігівського варіанту в Києві, а також як перший зразок нового варіанту, який виник на його основі. Новий варіант, що з'явився у Києві, маючи стилістичні ознаки чернігівського, відрізняється від нього відсутністю нартексу, тому його можна вважати киево-чернігівським. Храми, що належать до цього варіанту, будують у другій половині XII ст. в Києві, Чернігові та Смоленську. Тому в цей час киево-чернігівський варіант стає між-регіональним, витісняючи чернігівський.

Майже водночас із церквою на вул. Юрківській у Києві, чотиристовпні храми без нартексу з'являються у Полоцьку та Галицькій землі, але вони мають відмінні композиційні рішення та змуровані з різних матеріалів і в різних техніках. До 1130-х рр. храми без нартексу не були характерні для Русі. Найбільш ранній відомий чотиристовпний храм без нартексу – це Іоанно-Предтечинська церква, прибудована наприкінці XI ст. до Успенського собору Печерського монастиря. Аналогічне планувальне вирішення мала каплиця біля південного фасаду Михайлівського Золотоверхого собору (1108–1113 рр.). Першим самостійним чотиристовпним храмом (не прибудовою до собору) була Троїцька надбрамна церква (після 1106) Печерського монастиря. Це невеликий храм з апсидами, утопленими в товщу стіни. Але відсутність в ньому нартексу, ймовірно, зумовлена розташуванням над проїздом воріт. Натомість, починаючи з 1120–1130-х рр. XII ст. відсутність нартексу поступово стає характерною ознакою всієї церковної архітектури.

Із зникненням у храмах нартексу, їхні об'єми втрачають виражену горизонтальну орієнтацію. Далеко не у всіх чотиристовпних закомарних храмах з'являється вертикальна композиція, проте саме їх можна розглядати як одну з ланок формування стовпоподібного храму. Отже, церква на вул. Юрківській може також вважатися ланкою у формуванні храмів вертикальної композиції.

Головні висновки і перспективи використання результатів дослідження. Підсумовуючи, можемо констатувати, що церква на вул. Юрківській у Києві має особливе значення для розвитку киеворуської архітектури XII століття. Зокрема, вона є проміжною ланкою в розповсюдженні чернігівського варіанту, адже на початковому етапі його появи в Києві неодразу було перейнято повний набір стилістичних ознак цього варіанту, що, ймовірно, пов'язано, зі стійкістю місцевої будівельної традиції. З іншого боку, цей храм представляє перший відомий зразок нового варіанту закомарного храму, який сформувався на основі чернігівського. До відкриття церкви на вул. Юрківській виникнення варіанту без нартексу на основі чернігівського можна було пов'язувати не з Києвом, а зі Смоленськом середини XII ст., де відомі найраніші збережені його зразки. Окрім того, церква на вул. Юрківській є одним з ранніх прикладів храму без нартексу, який надалі буде найбільш розповсюдженим до монгольської навали 1240 року. Відсутність нартексу є важливою характеристикою для стовпоподібних храмів, що сприяє розвитку вертикальної композиції.

³ Археологічні дослідження церкви Федорівського монастиря в Києві проводились у 1983–1985 рр. (керівники розкопок С. Кілієвич, В. Харламов), звіти яких зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Основні результати проведених досліджень опубліковані у статті С. Кілієвич і В. Харламова [7].

Список використаних джерел

1. Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві по вул. Юрківська, 3. Частина 1. Дослідження 2003 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд експедицій, 2003/126. 128 арк.
2. Сагайдак М. Про деякі спірні питання історичної топографії ранньосередньовічного Києва. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2005. Вип. 16. С. 94–104.
3. Сагайдак М., Сергеева М. Невідомий давньоруський храм на Юрківській. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2015. № 5–6. С. 32–41.
4. Колибенко О. Церква Воскресіння в Переяславі: Ізяслав Мстиславич, Андрій Володимирович, Всеволод Мстиславич чи Ярополк Володимирович? *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 194–210.
5. Козюба В. Про датування двох подільських церков XII ст. у Києві. *Археологічні студії*. Київ ; Чернівці, 2010. Вип. 4. С. 238–254.
6. Ивакин Г. О церкви Успения Богородицы Пирогощей. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев : Наукова думка, 1989. С. 168–180.
7. Килиевич С., В. Харламов. Исследование храма Вотча Федоровского монастыря XII в. *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев : Наукова думка, 1989. С. 180–187.
8. Київ. Церква Богородиці Пирогощі XII ст. на Подолі. План [Негатив]. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Науково-фондовий відділ. КП-116. Інв. № Н-358.
9. Історія українського мистецтва : у 5 т. Т. 2 : Мистецтво середніх віків. Київ, 2010. 1293 с.

References

1. Sahaidak, M.A., & Serhieieva, M.S. (2003). Zvit Podilskoi postiinodiiuchoi ekspedytsii IA NANU pro arkhitekturno-arkheolohichni doslidzhennia u Kyievi po vul. Yurkivska, 3. Chastyna 1. Doslidzhennia 2003 r. [Report of the Podil Permanent expedition of Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine on architectural and archaeological research in Kyiv in 3 Yurkivska Street. Part 1. Research of 2003] (Fond ekspedytsii, 2003/126), *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy [Scientific archive of Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
2. Sahaidak, M. (2005). Pro deiaki spirni pytannia istorychnoi topohrafii rannoserednovichnoho Kyieva [On some controversial issues of the historical topography of Early Medieval Kyiv]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei [Scientific notes on Ukrainian history: a collection of scientific articles]*, 16, 94–104 [in Ukrainian].
3. Sahaidak, M., & Serhieieva, M. (2015). Nevidomyi davnoruskyi khram na Yurkivskii [An unknown Old Rus church in Yurkivska Street]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura [Sights of Ukraine: history and culture]*, 5–6, 32–41 [in Ukrainian].
4. Kolybenko, O. (2008). Tserkva Voskresinnia v Pereiaslavi: Iziaslav Mstyslavych, Andrii Volodymyrovych, Vsevolod Mstyslavych chy Yaropolk Volodymyrovych? [The Church of the Resurrection in Pereiaslav: Iziaslav Mstyslavych, Andrii Volodymyrovych, Vsevolod Mstyslavych or Yaropolk Volodymyrovych?]. *Kniazha доба: istoriia i kultura [The princely age: history and culture]*, 2, 194–210 [in Ukrainian].
5. Kozuba, V. (2010). Pro datuvannia dvokh podilskykh tserkov XII st. u Kyievi [On the dating of two 12th-century Podil churches in Kyiv]. *Arkheolohichni studii [Archaeological studies]*, 4, 238–254 [in Ukrainian].
6. Ivakin, G. (1989). O tserkvi Uspeniya Bogoroditsy Pirogoshchey [About the Church of Dormition Pyrohoshcha]. *Drevnie slavyane i Kievskaya Rus [Ancient Slavs and Kyivan Rus]* (s. 168–180). Naukova dumka [in Russian].
7. Kilievich, S., & Kharlamov, V. (1989). Issledovanie khrama Votcha Fedorovskogo monastyrya XII v. [A study of the church of St. Theodore's Monastery the XII century]. *Drevnie slavyane i Kievskaya Rus [Ancient Slavs and Kyivan Rus]* (s. 180–187). Naukova dumka [in Russian].
8. Kyiv. Tserkva Bohorodytsi Pyrohoshchi XII st. na Podoli. Plan [Kyiv. The 12th-century Church of Dormition Pyrohoshcha in Podil. Plan] [Nehativ] (n. d.). (Naukovo-fondovy viddil, KP-116, Inv. № N-358), *Natsionalnyi zapovidnyk «Sofia Kyivska» [National Conservation Area “St Sophia of Kyiv”]*, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
9. Istoriiia ukrainskoho mystetstva [History of Ukrainian art] (2010) : T. 2 : Mystetstvo serednikh vikiv [Art of the Middle Ages] [in Ukrainian].

Подано до редакції 02.04.2025